

TIJORAT BANKLARIDA LIKVIDLIK VA FOIZ RISKINI INTEGRATSIYALASHGAN HOLDA BOSHQARISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Musaev Mansur Mirzayarovich

E-mail: musaevmm1988@gmail.com

Tel: +998 97 106 66 77

Annotatsiya. Mazkur tezisda tijorat banklarida likvidlik va foiz riskini integratsiyalashgan holda boshqarishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Bank aktivlari va passivlarining muddatlari, foiz stavkalarining o'zgarishi, depozitlar barqarorligi hamda moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan. Shuningdek, likvidlik ko'rsatkichlarini monitoring qilish, foiz sezgirligi tahlili, stress-testlash, ssenariyli modelashtirish va raqamli texnologiyalardan foydalanish asosida bank risklarini samarali boshqarish yo'nalishlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: likvidlik, foiz, risk, bank, depozit, aktiv, passiv, stress-test, monitoring, prognozlash.

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda risklarni samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega. Xususan, likvidlik va foiz risklari bankning to'lov qobiliyati, daromadlilik hamda moliyaviy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu risklarning o'zaro bog'liqligi ularni alohida emas, balki integratsiyalashgan holda boshqarishni taqozo etadi. Shu bois zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish, risklarni o'z vaqtida aniqlash va ularning salbiy ta'sirini kamaytirish tijorat banklari faoliyatining muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Likvidlik va foiz riskining o'zaro bog'liqligi. Likvidlik riski bankning omonatchilar mablag'larini qaytarish, kredit ajratish, to'lovlarni amalga oshirish va boshqa shartnomaviy majburiyatlarni bajarish uchun yetarli mablag'larga o'z vaqtida ega bo'la olmasligi bilan tavsiflanadi. Ushbu risk bankning naqd pul mablag'lari, Markaziy bankdagi hisobvaraqlari, yuqori likvidli qimmatli qog'ozlari, jalb qilingan resurslari va kutilayotgan pul oqimlari bilan bevosita bog'liq. Bank balansida aktivlar hajmining yuqori bo'lishi har doim ham likvidlikning yetarli ekanini anglatmaydi, chunki kreditlar va ayrim investitsiyalarni qisqa muddatda sezilarli yo'qotishlarsiz pul mablag'lariga aylantirish qiyin bo'lishi mumkin.

Foiz riski, asosan, bank aktivlari va passivlari bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarish tezligi va miqdori bir-biridan farq qilganda yuzaga keladi. Masalan, bank uzoq muddatli, qat'iy foiz stavkali kreditlarni qisqa muddatli yoki o'zgaruvchan stavkali depozitlar hisobidan moliyalashtirsa, bozor stavkalari oshgan sharoitda resurslar qiymati tez ko'tariladi, kreditlardan olinadigan foiz daromadlari esa darhol o'zgarmaydi. Natijada bankning sof foiz daromadi pasayishi mumkin. Agar bunday

vaziyatda depozitlarning chiqib ketishi yoki kredit to'lovlarining kechikishi ham kuzatilsa, foiz riski likvidlik muammosini yanada kuchaytiradi. Demak, ushbu ikki riskning o'zaro ta'sirini baholashda faqat joriy likvid aktivlar hajmi yoki foiz marjasi bilan cheklanib qolmaslik lozim. Bank resurslarining qayta narxlash muddatlari, pul oqimlarining taqsimlanishi, mijozlarning xatti-harakati, aktivlarning bozor qiymati va tashqi moliyalashtirish imkoniyatlari birgalikda tahlil qilinishi kerak. Integratsiyalashgan boshqaruvning asosiy maqsadi bankning qisqa muddatli to'lov qobiliyatini saqlash bilan birga uzoq muddatli daromadlilik va kapital barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Tijorat banklarida likvidlik va foiz riskini birgalikda boshqarishning muhim usullaridan biri aktivlar va passivlarni boshqarish tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Aktivlar va passivlarni boshqarish bankning kreditlari, investitsiyalari, depozitlari va boshqa moliyalashtirish manbalarini yagona strategiya asosida muvofiqlashtirishni nazarda tutadi. Bunda bank aktivlarining daromadlilik, likvidligi va foiz sezgirliqi passivlarning qiymati, muddati hamda barqarorligi bilan birgalikda baholanadi. Mazkur jarayonda aktivlar va passivlarni boshqarish qo'mitasi tomonidan turli muddatlar bo'yicha likvidlik holati, foiz stavkalari o'zgarishiga sezgirlik va resurslar qiymati muntazam ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchi muhim usul — pul oqimlarini muddatlar bo'yicha tahlil qilishdir. Ushbu yondashuvda bankning kutilayotgan kirimlari va chiqimlari bir kunlik, haftalik, oylik hamda uzoqroq davrlar kesimida guruhlanadi. Har bir davr bo'yicha kutilayotgan sof pul oqimi aniqlanib, mablag'lar yetishmovchiligi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaqt oraliqi belgilanadi. Tahlilda kreditlarning qaytarilishi, depozitlarning muddati tugashi, mijozlarning mablag' yechib olishi, yangi kreditlar ajratilishi, foiz to'lovlari va boshqa operatsiyalar hisobga olinadi. Bunda faqat shartnomada ko'rsatilgan muddatlarga tayanish yetarli emas, chunki ayrim depozitlar muddatidan oldin yechilishi, kreditlar esa kechikib qaytarilishi mumkin. Shu sababli shartnomaviy pul oqimlari bilan bir qatorda xulq-atvor omillariga asoslangan prognozlardan ham foydalanish zarur.

Uchinchi usul foiz riskini qayta narxlash tafovuti va sezgirlik tahlili orqali baholashdan iborat. Qayta narxlash tafovuti muayyan davrda foiz stavkasi o'zgarishiga sezgir aktivlar bilan foiz stavkasi o'zgarishiga sezgir passivlar o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Agar foiz sezgir aktivlar hajmi foiz sezgir passivlardan yuqori bo'lsa, foiz stavkalari oshishi ayrim shartlarda bankning sof foiz daromadini ko'paytirishi mumkin. Aksincha, foiz sezgir passivlar ustun bo'lgan holatda stavkalarining ko'tarilishi foiz xarajatlarining daromadlarga nisbatan tezroq oshishiga olib kelishi mumkin. Biroq bu natija aktivlar va passivlarning qayta narxlash xususiyatlari, foiz stavkalarining o'zgarish tezligi hamda mijozlar xatti-

harakatlariga bog'liq. Shu sababli tafovut tahlilini sof foiz daromadi sezgirligi va bank balansining iqtisodiy qiymati tahlili bilan birgalikda qo'llash lozim.

To'rtinchi zamonaviy usul — stress-testlash va ssenariyli modellashdir. Stress-test bank faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan noodatiy, ammo ehtimoliy vaziyatlarda moliyaviy holat qanday o'zgarishini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, bozor foiz stavkalarining keskin oshishi, yirik omonatchilar mablag'larining qisqa vaqt ichida yechib olinishi, kreditlar qaytishining sekinlashishi yoki likvid qimmatli qog'ozlar bozor qiymatining pasayishi alohida va birgalikda modellashirilishi mumkin. Bunda har bir ssenariy bo'yicha likvidlik yetishmovchiligi, sof foiz daromadi, moliyalashtirish xarajatlari va kapitalga ehtimoliy ta'sir aniqlanadi. Natijalar asosida favqulodda moliyalashtirish rejasi ishlab chiqilib, qo'shimcha likvidlik manbalari, aktivlarni realizatsiya qilish imkoniyatlari va zarur boshqaruv qarorlari oldindan belgilanadi.

Beshinchi usul likvidlik zaxiralarini optimallashtirish va moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilishni qamrab oladi. Bank yetarli hajmda yuqori likvidli aktivlarni saqlashi bilan birga, ortiqcha likvidlikning past daromadlilik tufayli yuzaga keladigan imkoniyat xarajatlarini ham hisobga olishi kerak. Shu sababli likvidlik zaxiralarini shakllantirishda kutilayotgan pul oqimlari, stress-test natijalari, bozor sharoitlari va favqulodda moliyalashtirish imkoniyatlari e'tiborga olinadi. Moliyalashtirish manbalarining depozitlar, banklararo qarzlar, kapital bozori instrumentlari va boshqa qonuniy manbalar bo'yicha muvozanatli taqsimlanishi esa ayrim manbalarga haddan tashqari bog'liqlikni kamaytiradi. Biroq resurslarni diversifikatsiya qilish ularning narxi va muddatini baholash bilan uyg'unlashtirilishi lozim.

Raqamli texnologiyalar va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv. Bank risklarini integratsiyalashgan tarzda boshqarishda raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tahlil tizimlarining ahamiyati ortib bormoqda. An'anaviy yondashuvda likvidlik va foiz riski ko'pincha turli bo'limlar tomonidan alohida hisobotlar asosida baholanadi. Bu esa ma'lumotlarning yangilanishidagi kechikishlar, prognozlar o'rtasidagi tafovutlar va boshqaruv qarorlarining muvofiqlashtirilmasligiga olib kelishi mumkin. Integratsiyalashgan raqamli platforma bankning asosiy bank tizimi, buxgalteriya hisobi, kredit va depozit modullari hamda moliyaviy bozor ma'lumotlarini yagona tahliliy muhitda birlashtirish imkonini beradi. Bunday platforma yordamida pul oqimlarini avtomatik shakllantirish, aktiv va passivlarni qayta narxlash muddatlari bo'yicha guruhlash, foiz stavkalari o'zgarishining daromadlarga ta'sirini hisoblash hamda belgilangan limitlar buzilganda mas'ul xodimlarga ogohlantirish yuborish mumkin. Ma'lumotlarni real vaqtga yaqin rejimda yangilash rahbariyatga likvidlik holatidagi o'zgarishlarni tezroq aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, prognozlash

modellari tarixiy ma'lumotlar, mavsumiylik, mijozlar xatti-harakati va makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanib, depozitlar chiqimi yoki kredit to'lovlari kechikishi ehtimolini baholashi mumkin. Bunday modellar qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlaydi, biroq ularning natijalari ma'lumotlar sifati, model farazlari va tashqi sharoitlarga bog'liqligi sababli mutaxassislar tomonidan tekshirilishi zarur.

Integratsiyalashgan boshqaruvning samaradorligi uchun bankda yagona risk ma'lumotlari bazasi, aniq mas'uliyat taqsimoti, muntazam hisobot berish tartibi va ichki nazorat mexanizmlari shakllantirilishi kerak. Likvidlik bo'yicha kunlik monitoring, foiz sezgirliги bo'yicha davriy tahlil va stress-testlar natijalarini yagona boshqaruv tizimida birlashtirish bankning risk profilini yaxlit baholashga yordam beradi. Bunda kiberxavfsizlik, ma'lumotlarning maxfiyligi, axborot tizimlarining uzluksiz ishlashi va modellarning ishonchligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Integratsiyalashgan boshqaruvni takomillashtirish yo'nalishlari. Tijorat banklarida likvidlik va foiz riskini boshqarish samaradorligini oshirish uchun, avvalo, risklarni baholashning umumiy metodologiyasini ishlab chiqish zarur. Ushbu metodologiyada likvidlik ko'rsatkichlari, qayta narxlash tafovuti, sof foiz daromadi sezgirliги, aktivlar va passivlarning iqtisodiy qiymati hamda stress-test natijalari o'zaro bog'langan holda ko'rib chiqilishi lozim. Bunda bankning biznes modeli, mijozlar tarkibi, aktivlar sifati, depozitlar barqarorligi va moliyalashtirish manbalari xususiyatlari hisobga olinishi kerak.

Ikkinchidan, banklarda erta ogohlantirish indikatorlari tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq. Bunday indikatorlarga yirik depozitlar chiqimining tezlashishi, qisqa muddatli moliyalashtirishga qaramlikning ortishi, likvid aktivlar ulushining pasayishi, resurslar qiymatining tez o'sishi va sof foiz marjasining qisqarishi kirishi mumkin. Har bir indikator uchun ichki limitlar va ogohlantirish chegaralari belgilanib, ularning buzilishi yuz berganda tegishli boshqaruv choralari ko'rish tartibi ishlab chiqilishi lozim.

Uchinchidan, bankning likvidlikni boshqarish strategiyasi foiz siyosati va kreditlash rejalari bilan muvofiqashtirilishi zarur. Masalan, uzoq muddatli qat'iy foiz stavkali kreditlar hajmini oshirish rejalashtirilayotgan bo'lsa, ularni moliyalashtiruvchi resurslarning muddati va qayta narxlash xususiyatlari oldindan baholanishi kerak. Shuningdek, yuqori foizli depozitlar orqali qisqa muddatli likvidlikni jalb qilish qarori faqat joriy pul ehtiyojiga qarab emas, balki kelgusidagi foiz xarajatlari va sof foiz daromadiga ta'siri nuqtayi nazaridan ham ko'rib chiqilishi lozim.

To'rtinchidan, bank xodimlarining risklarni tahlil qilish bo'yicha malakasini oshirish, ichki auditning mustaqilligini ta'minlash va boshqaruv qarorlarida stress-test natijalaridan foydalanish amaliyotini kengaytirish zarur. Ushbu choralar

risklarni faqat hisobotlarda aks ettirish bilan cheklanib qolmasdan, ularni bankning kundalik operatsion va strategik qarorlariga integratsiya qilish imkonini beradi.

Tijorat banklarida likvidlik va foiz riskini integratsiyalashgan holda boshqarish moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, daromadlilik va xavfsizlik o'rtasidagi muvozanatni saqlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu risklarning o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda, ularni yagona tizim asosida baholash, pul oqimlarini tahlil qilish, stress-testlash va raqamli monitoring usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, bank ma'lumotlarining ishonchliligini oshirish, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish va zamonaviy prognozlash modellarini joriy etish risklarni o'z vaqtida aniqlash hamda ularning salbiy ta'sirini kamaytirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuvlarni izchil amalga oshirish tijorat banklarining to'lov qobiliyatini mustahkamlash, sof foiz daromadini barqarorlashtirish va uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta'minlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2010.
2. Isakov J.Y., Adilova Z.Dj., Xonto'rayev B.A. Bank risklari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
3. Alimardonov I., Shomurodov R., Majidov J. Tijorat banklari aktiv va passivlarini boshqarish. – Toshkent: Nihol print, 2021.
4. Altibayev X. Tijorat banklarida bank risklarini boshqarishning strategik ahamiyati. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2024. – 2(6).
5. Burxonov A. Tijorat banklari faoliyatida iqtisodiy risklar va ularning nazariy asoslari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2024. – 2(5).
6. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. – 2019-yil 5-noyabr, O'RQ-580-son.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank faoliyatiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar va statistik ma'lumotlar. – <https://cbu.uz>.
8. Basel Committee on Banking Supervision. Principles for the Sound Management of Liquidity Risk. – Basel: Bank for International Settlements, 2008.